

## Construcción de cidadanías: cidadanía ambiental

## Construcción de cidadanías: cidadanía ambiental

## Citizenships's construction: environmental citizenship



MARÍA NATALIA ECHEGOYEMBERRY

Avogada, psicóloga e sanitarista  
echevoyemberry2014@gmail.com

HERNÁN AUGUSTO SEOANE

Médico e director da Carreira de Medicina  
Facultade de Ciencias Médicas. Pontificia Universidade Católica Argentina  
seoane.hernan@gmail.com

Recibido: 24/10/2016 | Aceptado: 22/11/2016

**Resumo:** Este artigo analiza as diferentes concepcións de cidadanía que se incorporaron no ordenamento xurídico arxentino, os dereitos que considera e o rol do Estado fronte a estes. Así mesmo, presenta o concepto de cidadanía ambiental como unha praxe indisolublemente vinculada á xustiza ambiental e á rede dos dereitos humanos. Postúlanse dúas ferramentas fundamentais para a construción da cidadanía e para a gobernanza: a educación ambiental e a participación social. A cidadanía ambiental interpela as persoas e o Estado a asumir un cambio substancial; para as primeiras preséntase como unha forma de participación e solidariedade interxeracional, e para o segundo implica asumir o ambiental como política de Estado e un facer na procura do “*coidado da casa común*”. Ambos os dous preséntanse como corresponsables na problemática ambiental aínda que de xeito diferenciado.

**Palabras clave:** cidadanía ambiental, xustiza ambiental, educación ambiental, participación social, dereitos humanos.

**Resumen:** Este artículo analiza las diferentes concepciones de ciudadanía que se han incorporado en el ordenamiento jurídico argentino, los derechos que contempla y el rol del Estado frente a los mismos. Asimismo, presenta el concepto de ciudadanía ambiental como una praxis indisolublemente vinculada a la justicia ambiental y al entramado de los derechos humanos. Se postulan dos herramientas fundamentales para la construcción de la ciudadanía y para la gobernanza: la educación ambiental y la participación social. La ciudadanía ambiental interpela a las personas y al Estado a asumir un cambio sustancial; para las primeras se presenta como una forma de participación y solidaridad intergeneracional, y para el segundo implica asumir lo ambiental como política de Estado y un hacer en pos del “*cuidado de la casa común*”. Ambos se presentan como corresponsables en la problemática ambiental aunque de manera diferenciada.

**Palabras clave:** ciudadanía ambiental, justicia ambiental, educación ambiental, participación social, derechos humanos.

**Abstract:** This article analyzes the different conceptions of citizenship that have been incorporated in the Argentine legal system, the rights it contemplates and the role of the State in relation to them. It also presents the concept of environmental citizenship as a praxis inextricably linked to environmental justice and the human rights framework. Two fundamental tools are proposed for the construction of citizenship and for governance: environmental education and social participation. Environmental citizenship challenges people and the State to assume a substantial change, for the former it is presented as a form of participation and intergenerational solidarity and for the latter, it involves assuming the environmental as a State policy and a pursuit of "care Of the common house". Both are presented as co-responsible in the environmental problem, although in a different way.

**Key words:** environmental citizenship, environmental justice, environmental education, social participation, Human Rights.

**Sumario:** 1 Introducción. 1.1 Construcción de ciudadanía. 1.2 Ciudadanía universal. 1.3 Ciudadanía social. 1.4 Ciudadanía invertida, "Estados sen cidadáns". 1.5 Ciudadanía ecolóxica ou ambiental. 1.5.1 Discusións arredor dos alcances do concepto de ciudadanía ambiental. 1.6 Ferramentas para a construción de ciudadanía ambiental. 1.6.1 Participación social. 1.6.2 Educación ambiental: diálogos de saberes. 2 A xeito de síntese. 3 Bibliografía.

## 1 INTRODUCCIÓN

### 1.1 Construción de cidadanías

Este artigo analiza as diferentes concepcións de cidadanía que se incorporaron no ordenamento xurídico arxentino, os dereitos que considera e o rol do Estado fronte a estes. Así mesmo, presenta o concepto de cidadanía ambiental como unha praxe indisolublemente vinculada á xustiza ambiental e á rede de dereitos humanos, propoñendo repensar a cidadanía desde unha mirada crítica, relativa e relacional. Postúlanse dúas ferramentas fundamentais para construír a cidadanía: a educación ambiental e a participación social, condicionadas ambas as dúas polo acceso á información ambiental e ás instancias de produción de saberes e sentidos.

Pártese da premisa de que as fendas entre a protección xurídica dos bens colectivos e a implementación poden achicarse mediante o activismo xudicial e lexislativo forte e a participación social, e deste xeito construír o *bo vivir* comunitario para habilitar a reciprocidade, a distribución e a circulación do poder. Así mesmo, proponse considerar a cidadanía ambiental como centro e eixe da ecoloxía política e da política ambiental, sendo iso un imperativo ético, estético e político da sustentabilidade no marco dos dereitos humanos.

Malia que cidadanía é un concepto histórico, político e, polo tanto, dinámico e complexo, é presentado e utilizado como un concepto abstracto, estático, inmutable, que parecería que se pode independizar do desenvolvemento dos dereitos que consagra.

Cabe sinalar que existen diferentes definicións e concepcións acerca da cidadanía; quen, que dereitos inclúe, que rol lle cabe ao Estado fronte a eles e como chegan a ser recoñecidos e desenvolvidos. A cidadanía outórgalles un status legal ás persoas, intégrase dun conxunto de dereitos pero tamén cun conxunto de responsabilidades; a cidadanía é unha construción xurídica, ademais de social, política e ideolóxica, á que se chega. Neste sentido, pódese mencionar que a cidadanía non resulta natural, senón que debe ser constituída, configurada, construída delimitándose os alcances desta e a forma de operacionalizar os dereitos que considera.

Polo tanto, cada concepción de cidadanía xurdiu nun determinado contexto histórico e debe ser lida como emerxente de procesos económicos e sociais complexos (Heather, 1990).

Para O'Donnell (2002) a discusión actual xira en torno á teoría da cidadanía, sendo esta o fundamento da democracia. Neste sentido, propón o retorno do cidadán como fundamento do poder político, e isto implicaría pasar dunha racionalidade política a unha racionalidade social.

Algúns autores céntranse en certos aspectos da cidadanía, como a universalidade, o aspecto social, o proceso de identificación (Mouffe, 1999), a participación e a xestión (Rabotnikof, 1988) e na necesidade de recoñecer a pluralidade (Levin, 2010), inclusive aqueles que se refiren á cidadanía invertida ou Estados sen cidadáns (Fleury, 1997). Outros autores ven na cidadanía o motor para transformar as institucións políticas. Así, Balibar (2013) sostén que a cidadanía permite conquistar dereitos aínda non existentes ou ampliar os existentes; para este, a cidadanía exerce tensión entre o instituído e o por instituírse. Deste modo, establécese unha relación dialéctica entre democracia e cidadanía. Este autor considera que a ampliación de cidadanía se dá indefectiblemente por medio de procesos que xeran tensión, conflito e non necesariamente consenso.

A partir da análise contextual, tendo en conta a dimensión dinámica, histórica, económica e política da cidadanía, verifícanse procesos de negación de dereitos, de non cidadanía, ou de cidadanía invertida ou estados sen cidadáns (Fleury, 1997); aparecen persoas á marxe do ben común, *"os sen partes na repartición do poder instituído"*; *"persoas que están na sociedade sen seren da sociedade"* (Rancière, 1996), *"os excluídos"* que están á marxe do xogo social, sen os dereitos, nin as capacidades, nin os recursos necesarios para exercer un rol na comunidade (Castel, 2007). Tamén denominados polo mesmo autor como *"individuos por defecto"*, non pertencen ao réxime común, fáltanlles os medios para realizar as súas aspiracións sociais e carecen de condicións necesarias para seren considerados individuos con plenos dereitos; como oposto, aparecen os *"individuos por exceso"* e, no medio, unha gran zona de grises (Castel, 2010).

O antes dito ilustra como nunha mesma sociedade poden formularse cara ao interior dela situacións de persoas que gozan de todas as credenciais de cidadanía e persoas ás que se lles nega ou se lles habilita o gozo de cidadanía só de xeito pasivo, ou tradúcese nun aspecto a cidadanía: como cidadanía electoral (só elixir representantes), ou constitúese de xeito diferencial (mulleres, pobos orixinarios, persoas trans, grupos étnicos minoritarios ou minorizados, migrantes). Situacións nas que as persoas poden verse segregadas, excluídas dos dereitos de cidadanía e de espazos públicos de decisión e poder, con menos oportunidades no acceso e control de recursos (materiais e simbólicos) para o pleno exercicio da cidadanía (Rancière, 1995).

Neste sentido, abordar as concepcións de cidadanía implica necesariamente abordar os dereitos cos que estas concepcións se entrelazan. Unha primeira aproximación, non sendo exclusiva nin excluínte doutras, permite vinculala cos denominados dereitos de primeira, segunda, terceira e cuarta xeración, xurdindo a partir desta clasificación as denominacións de cidadanía universal, cidadanía social, cidadanía ambiental ou ecolóxica ou global.

## 1.2 Cidadanía universal

Cabe sinalar que a cidadanía universal, vinculada historicamente co constitucionalismo clásico, froito da Revolución Francesa e inspirada no lema: *"liberdade, fraternidade, igualdade"*,

aseguraba, ou buscaba asegurar, o pleno exercicio polo cidadán dos dereitos civís e políticos: a vida, liberdade, integridade persoal, honra, peticionar, elixir e ser elixido, estes dereitos están en titularidade dunha soa persoa. Estes dereitos atopan a súa consagración expresa na Declaración dos dereitos do home e do cidadán (1789-1799), pero exclúen da pretendida universalidade as mulleres e grupos minorizados<sup>1</sup>. Polo tanto, o rol que lle cabe ao Estado fronte a estes dereitos é un rol case pasivo; por iso se denominou estado xendarme, no que debía absterse de danar ou de avanzar sobre os dereitos individuais, provendo funcións mínimas de seguridade e defensa. Neste contexto, a propiedade privada aparece como un dereito inalienable e protexido polo Estado; a propiedade non se configura só como un privilexio de clase, senón que é a condición de posibilidade da cidadanía (Castel, 2010). Estes dereitos foron denominados dereitos humanos de primeira xeración, son inescindibles da noción mesma de persoa e foron considerados expresamente na Constitución Nacional Arxentina (1853).

Así, a cidadanía universal baseábase na crenza da existencia dun suxeito universal civilizado que cimentou as bases do dereito cunha mirada etno e eurocentrista. Esta presunción da suposta existencia dun suxeito universal con comportamentos, condutas, subxectividade homoxéneas aínda se expresa nas diferentes normas do ordenamento xurídico nacional como en instrumentos xurídicos internacionais, mostrándose cando menos incapaces de dar conta da heteroxeneidade e da pluralidade de identidades que pode ter un mesmo suxeito (en termos de pertenza étnica, relixiosa, cultural, etárea, de clase, de identidade de xénero ou orientación sexual).

Por iso, aínda que a noción de cidadanía universal implicou plasmar os dereitos da persoa en canto que persoa, esta foi condición necesaria aínda que non suficiente para o pleno exercicio de dereitos que consagraba. Cabe destacar que os dereitos de primeira xeración non foron suficientes para abranguer a situación das persoas e o traballo, as persoas e a sociedade, ou as persoas e o ambiente natural ou construído.

A principal crítica que se lle efectúa á noción de cidadanía universal é que encobre unha concepción hexemónica dos dereitos construídos pola maioría, descoñecendo intereses das minorías (Levin, 2010). Mentres que outros afirman que o principal problema é que neutraliza as diferenzas, non habilita o dereito a ser diferente e o dereito a loitar polo dereito á diferenza (Balibar, 2013), escondendo os *“sen parte na repartición do poder”* (Rancière, 1996), individuos cuxa parte na repartición do poder lles é negada. Así predominan: as situacións de obediencia sobre as de participación ou mando; e a pasividade sobre a iniciativa, mantendo persoas á marxe do ben común e da vontade da maioría.

### 1.3 Cidadanía social

Por iso, a noción de cidadanía universal, aínda que necesaria, resultou restrinxida e deberon asegurarse outros tipos de dereitos: os sociais, os económicos e os culturais. A cidadanía social é froito do constitucionalismo social de principios do século XX e dos movementos sociais que en América se expresaron primeiramente na Revolución Mexicana de 1918 e en Europa se plasmaron na Constitución de Weimar (1919).

En efecto, no sistema xurídico arxentino aparecen os dereitos humanos de segunda xeración primeiramente na Reforma Constitucional de 1949 (durante o Goberno de Juan Domingo Perón). Cando esta foi deixada sen efecto, incorporáronse logo algúns dereitos no artigo 14 bis mediante a Reforma Constitucional de 1957<sup>2</sup>. Así están expresamente considerados: o dereito ao traballo, as xornadas limitadas, os descansos e vacacións pagas, a retribución xusta,

o salario mínimo vital e móbil, a protección contra o despedimento, o dereito a agremiarse, a estabilidade do emprego público, a participación nas ganancias da empresa, e os beneficios da seguridade social a cargo do Estado (de xeito integral e irrenunciáveis); ademais dispón a protección integral da familia e o acceso á vivenda digna.

Por esta razón, en relación cos dereitos sociais, económicos e culturais, cábelles ao Estado un rol activo, denominado por algúns autores como *Estado providencia*, é dicir, aquel que ten capacidade de intervir reasegurando os dereitos individuais (de primeira xeración) polo establecemento dos dereitos sociais (de segunda xeración). Estes dereitos xa non son individuais, senón de titularidade de grupos de persoas, de traballadores, dos gremios e da familia.

Neste contexto, o traballador deixa de ser un individuo illado e inscríbese nun sistema de garantías colectivas que derivan do estatuto do emprego e da protección social. A cidadanía social conquistada sobre a base do traballo permítelle ao traballador formar parte dun continuo de posicións sociais e un continuo de dereitos (Castel, 2010). Así, o Estado aparece como intermediario entre os traballadores e o mercado de capital; é árbitro, garante dun sistema de regulacións lexislativas e xurídicas, e deste xeito pode intervir para reducir só as arbitrariedades entre os traballadores e os empregadores (Castel, 2010).

#### **1.4 Cidadanía invertida, “Estados sen cidadáns”**

Pódese mencionar que coas crises económicas, sociais e políticas se configurou o que Fleury (1997, 2007) denomina cidadanía invertida ou Estados sen cidadáns. É dicir, o cidadán deixa de ser o sentido para o cal existe o Estado. Estas crises implicaron unha restrición de cidadanía e unha redución dos dereitos sociais conquistados, e promovéronse o utilitarismo e o individualismo.

É oportuno considerar que en *Laudato si’* se formula unha crítica ao utilitarismo e ao individualismo, considerando que estes conducen a unha degradación do ambiente e con iso á degradación da persoa (*Laudato si’*, 2015).

Nestes contextos é a orde económica a que define prioridades, delimita un modelo de democracia e establece un modelo de cidadanía. A posta en marcha de políticas sociais segundo a lóxica do capital xera democracias limitadas, deixando fóra a expresión social da democracia. Neste mesmo sentido, Gómez Sánchez (2000) considera que deste xeito se debilita a construción de espazos de cidadanía (Zemelman, 1992). Emerxe polo tanto unha cidadanía que perde a súa calidade de suxeito de dereito para ser obxecto de coidado e tutela; o suxeito é pasivo, non participa nos procesos de toma de decisións nin de xestión. O cidadán ten que probar que fracasou no mercado para ser obxecto da protección social. Neste sentido, aplícase o concepto de cidadanía invertida (Fleury, 1997). É dicir, cando hai ausencia de integración social, un desmembramento do tecido social, exclusión e desigualdade, con características reeducadoras cara aos grupos máis vulnerables, que a pesar diso poden acceder a certos bens e servizos, establécese unha relación de compensación que remata estigmatizando o grupo e non configuran unha relación de dereito.

Balibar (2013) refírese aos cidadáns que emerxen da lóxica de mercado, colócaos como “*empresarios individuais*” en todos os aspectos da súa vida; son responsables do seu propio benestar, o seu éxito ou fracaso posicionaos en relación coa cidadanía, e a posibilidade de estar (ou non) incluídos. Estas persoas gozan de modo desigual dos *bens comúns*, establécese un dereito ao gozo do ambiente de xeito diferencial e inequitativo.

## 1.5 Cidadanía ecolóxica ou ambiental

Cabe destacar que a cidadanía ambiental se asenta ou debería asentarse sobre a base da implementación dos dereitos humanos de primeira e segunda xeración, por iso non se pode constituír independentemente da ampliación da esfera dos dereitos individuais, laborais, sociais, económicos e políticos, dereitos todos eles de raizame constitucional que habilitan, á súa vez, o gozo dos recursos naturais, os bens comúns e o dereito ao desfrute dun ambiente san e apto para o desenvolvemento humano.

Coa Reforma Constitucional de 1994 incorporáronse ao ordenamento xurídico arxentino os dereitos de incidencia colectiva. A partir deste momento pódese sinalar que se institúe a cidadanía ambiental no plano do dereito: constitucionalízase a protección do ambiente. Estes dereitos foron tamén denominados dereitos de terceira xeración (desenvolvemento sustentable, cooperación, paz) e de cuarta xeración: protexendo bens que son considerados patrimonio común de humanidade (auga, enerxía, ambiente), onde aparece o dereito dos pobos ao desenvolvemento sustentable, ao medio ambiente, gozando tanto de custodia estatal como dos organismos internacionais (Loperena Rotta, 2003). Consecuentemente, estes dereitos amparan un ben xurídico que é colectivo, que non está en titularidade de ningún individuo e se impón fundamentalmente ao Estado a instrumentación de políticas e accións concretas para salvagardalos (arts. 41, 42, 75 inc. 22 e 23 CN) (Zarini, 1995). Deste xeito, aparecen os dereitos interxeracionais e a protección de bens xurídicos de incidencia colectiva, e con iso fórmulase para o Estado un novo rol: o de facer, preservar e conservar.

O Estado debe responder con medidas proactivas: non é suficiente xa o rol do Estado abstencionista, “evitar danar”, ou só garante de dereitos subxectivos. Así, pídeselle ao Estado que interveña en materia ambiental a través de políticas públicas, pasando o ambiente a ser o obxecto xuridicamente protexido, co cal se consagra unha ampla lexitimación de suxeitos e garántese unha ampla tutela xurisdiccional deste dereito (Gordillo; Flax; Loiano & González Campaña, 2007).

Por iso, a reforma constitucional é considerada como o fito constitutivo para a construción dunha cidadanía ambiental ou ecolóxica. Neste sentido, a cidadanía ambiental interpela as persoas e o Estado a asumir un rol diferente. Para as primeiras preséntase como unha forma de participación e solidariedade interxeracional, e para o segundo implica asumir o ambiental como política de Estado e un facer detrás do *coidado da casa común*. Ambos os dous preséntanse como corresponsables na problemática ambiental, aínda que esta responsabilidade se establece de xeito diferenciado.

Por medio do artigo 42 CN aséntanse os principios de preservar, non contaminar e de recompor, establecendo o dereito para as persoas futuras a un ambiente san, sustentable, apto para o desenvolvemento humano, todo iso en consonancia coa Declaración de Río, de 1992 (principio 3).

Neste mesmo sentido, do diario de sesións da Convención Nacional Constituínte do ano 1994 xorde que: “... a sanidade é a primeira condición que debemos exixirle ao ambiente” (Convención Nacional Constituínte, 1994). Segundo Zarini (1996), por san debe entenderse non só o non contaminado, senón a preservación da auga, o aire, o solo, e esténdese tamén aos espazos construídos polo home (escolas, hospitais, xeriátricos, cárceres e vivenda), que deben ser aptos para o desenvolvemento humano. Por iso, aparecen necesariamente vinculados os conceptos de saúde, sanidade do ambiente e de desenvolvemento sustentable co de cidadanía ambiental, pois os primeiros non poden darse sen o segundo.

Paralelamente, a partir da mencionada reforma constitucional, pode verse plasmado o paradigma ambiental que presupón ou intenta xerar cambios nas condutas sociais por medio do dereito para intentar facelo compatible co sistema ecolóxico (Lorenzetti, 2009; Karam Quiñones, 2010).

É certo que un aspecto constitutivo da cidadanía ambiental, como práctica territorializada, implica ter en conta o espazo urbano, pois en efecto é aquí, segundo Castel (2010), *“onde se reorganizan as liñas de escisión, as oposicións e os conflitos que estruturan a vida social e onde se cristalizan as desigualdades (...) xurdindo desafíos –para a cidadanía– a partir desta inscrición territorial”* (p. 42).

Así, a cidadanía ambiental requirirá ter en conta os contextos en que se desenvolven ou intentan exercer os dereitos. Por iso non se pode escindir das problemáticas ambientais; estas requiren da incorporación dunha mirada holística, integral e sistémica capaz de dar conta da complexidade das interrelacións que se establecen entre os diferentes actores, lóxicas e dinámicas, e das particulares relacións establecidas co uso, provisión e acceso aos recursos naturais. De maneira que nos contextos onde se verifican inxustizas ou iniquidades en materia social, económica, política, cultural, étnica ou de xénero tamén se verifica inxustiza ambiental.

Aquí, a degradación do ambiente, natural ou construído, impacta e distribúese xeograficamente de xeito desigual nas rexións que compoñen unha xurisdición. Aparecen comunidades e recursos naturais expostos a diferentes axentes químicos, físicos e biolóxicos; contaminación do solo, aire ou terra; presenza de macro e microvertedoiros; poboacións que viven en vilas e asentamentos precarios; insuficiencia de infraestrutura básica; urbanizacións non controladas nin reguladas; inaccesibilidade a saneamento básico (auga e cloacas); inaccesibilidade á auga segura para consumo.

Neste sentido, os procesos saúde/enfermidade/atención/coidado vense afectados nestes contextos, afectando de xeito desigual ás poboacións e comunidades máis vulnerables, onde se incrementan significativamente os riscos e efectos na saúde.

Polo tanto, neste escenario –de desprotección– preséntanse e repítense nas diferentes rexións de América latina, e cara ao interior de cada xurisdición nacional, provincial e municipal, desequilibrios e iniquidades en termos ambientais nos cales hai cidadanía con pleno gozo dos seus dereitos e precidadáns ou protocidadáns en relación cos mesmos dereitos. Nestes territorios verifícase o que Merlinsky (2013) describe como situacións de inxustiza ambiental, é dicir: formas de desigualdade que adoitan ser invisibilizadas nas que se concentran de xeito desproporcionado os perigos ambientais nos territorios de maior relegación social e sobre a cidadanía con menor poder político e económico.

Por iso, as situacións de iniquidades, inxustiza e sufrimento ambiental convocan a problematizar os patróns de produción que regulan as relacións sociais e económicas que determinarán en definitiva a sustentabilidade do ambiente.

Pódese mencionar que o Congreso sancionou un corpo normativo que contén os pre-supostos mínimos ambientais. Así na Lei n.º 25.675, xeral do ambiente-política ambiental nacional; a Lei n.º 26.168, de creación da Autoridade da Cunca Matanza-Riachuelo; a Lei n.º 25.831, de réxime de libre acceso á información pública ambiental, e a Lei n.º 25.675, para a xestión sustentable e adecuada do ambiente, entre outras, así como tamén en recentes resolucións da Corte Suprema da Nación (CSXN: Causa V.625.XLII “Verga, Ángela e outros c/ Estado Nacional e outros s/ medida cautelar”; CSXN: M. 1569, XL. 2008 “Mendoza Beatriz Silvia e outros c/ Estado Nacional e outros s/ danos e perdas derivados da contaminación

ambiental do Río Matanza-Riachuelo) plasmáronse aspectos relevantes para o coidado do ambiente que implican unha ampliación dos dereitos da cidadanía orientada a unha cidadanía ambiental.

Segundo Berros (2012) e Cafferatta (2007), a partir da resolución “Mendoza Beatriz c/ Estado Nacional”, comeza unha etapa que denominaron “o tempo das cortes verdes” ou como o tempo do “ecodereito” (Zarini, 1996). Nestas resolucións, a CSXN expídese en relación coa recomposición do dano ambiental e coa prevención do dano futuro facendo responsables do cumprimento da planificación tanto o Estado Nacional, o Provincial e a cidade autónoma de Bos Aires. A través da mencionada resolución xudicial, e de sucesivas audiencias públicas, foise lexitimando a participación da cidadanía<sup>3</sup>, conformándose un corpo colexiado integrado por todos os actores lexitimados no ámbito da DPN na procura de impulsar unha solución consensuada na resolución do problema ambiental.

Un aspecto relevante a ter en conta é sinalado por Lorenzetti (2009): tanto para os lexisladores como para os xuíces, a súa actividade non culmina coa sanción dunha norma ou o ditado dunha sentenza, respectivamente, senón que deben preocuparse pola resolución dos conflitos reais que xeran esas leis ou sentenza *a posteriori*. Así, danse situacións en que as persoas circulan tanto polo ordenamento xudicial como polo legal, pero sen que a súa situación real cambie no tempo. Por iso, propón ter en conta a teoría da implementación: “*o que importa son os dereitos efectivos, a eficacia deses dereitos e non a súa mera declaración*”. Conclúe que os tres poderes (lexislativo, xudicial e executivo) deberían pór atención na efectividade dos dereitos, atopando solucións xuridicamente viables. Así “*de nada serve o movemento dos dereitos humanos se queda no campo das declaracións*”. Este autor entende que “*a falta de políticas públicas coordinadas (sociais ou de saúde) leva á excesiva xudicialización dos dereitos humanos, e ese non é un bo escenario*” (Lorenzetti, 2009).

Agora ben, aínda que se poden considerar os avances en tempo das “cortes verdes” ou do “ecodereito”, aínda persisten barreiras na implementación que impiden o gozo do dereito a un ambiente san, mecanismos de acceso, provisión e uso de bens comúns. Algunhas das barreiras tamén se atopan vinculadas co acceso á información ambiental; outras, vinculadas coa educación ambiental e coa participación social (onde participar, como, para que) e coa falta de mecanismos económicos e accesibles de resolución da problemática ambiental.

Cabe destacar que a Lei 25.675, xeral do ambiente-política ambiental nacional, implica un recoñecemento de maiores dereitos para as persoas, establecendo redes de cidadanías entre as organizacións intermedias e o Estado, nas que se habilita e lexitima a cidadanía para participar nos conflitos ambientais. Así mesmo, establécese en titularidade da cidadanía o réxime de libre acceso á información pública ambiental. Tamén se consagran os principios básicos de transcendental importancia, como son o principio de congruencia, de prevención, precautorio, de equidade interxeracional, de progresividade, de responsabilidade, de sustentabilidade, de solidariedade ou de cooperación.

### 1.5.1 Discusións arredor dos alcances do concepto de cidadanía ambiental

En efecto, xeráronse preguntas sobre que é a cidadanía ambiental, os seus alcances e a forma de implementación. As respostas posibles non son unívocas nin uniformes, nin existe unha definición amplamente aceptada entre as distintas disciplinas. Como xa foi mencionado, hai certos acordos sobre algúns elementos que a integran ou vehiculizan. Así, tanto na tradición xurídica como na tradición histórico-sociolóxica hai coincidencia en que non se pode concibir



só como un status xurídico, nin definirse a partir só dos dereitos que contempla ou do ben xurídico que protexe. Por iso, é unha categoría que deber ser construída tanto no plano analítico como no plano fáctico, delimitándose os alcances.

Así, na obra de Latta e Wittman (2012) a cidadanía ambiental pode ser entendida como eido de investigación empírica e como un marco analítico de referencia.

Mentres que na tradición xurídica a cidadanía ambiental aparece definida a partir dos dereitos que consagra ou considera, coincidindo a definición entón coa incorporación ao ordenamento xurídico positivo da protección do ambiente e, neste sentido, os seus alcances estarían definidos a partir dos denominados dereitos humanos de terceira e cuarta xeración; ou dereitos humanos emerxentes; ou a partir dos principios e regras que regulan o dereito ambiental, ou a través da implementación dos dereitos e da xustiza ambiental ou ecolóxica (Boó, Villar, 1999; Cafferatta, 2009; Lorenzetti, 2009; Martínez Allier, 2001; Sessano Telias, 2007; Zarini, 1995).

Pola súa banda, outros autores marcan diferenzas entre a noción de cidadanía ambiental e cidadanía ecolóxica. Así, desde unha postura bio-socio-centrista distingue e diferencia estes dous conceptos, criticando a cidadanía ambiental por ser unha categoría antropocentrista dos dereitos e instrumentalista en relación coa natureza. Para esta corrente, a cidadanía ambiental e os dereitos ambientais que prevé toma a natureza como obxecto e non como un fin en si mesmo. En efecto, a corrente biocentrista presenta a natureza como suxeito de dereitos, presupón unha igualdade básica entre todas as especies con independencia da utilidade (Acosta, 2012; Rodríguez Cruz, 2009; Stutzin, 1985; Zaffaroni, 2011). Nestes autores atopamos o desenvolvemento do concepto de xustiza ecolóxica que serviría para garantir os dereitos da natureza entendida como suxeito xurídico e propoñen superar o dualismo natureza/ser humano mediante a pasaxe dunha cidadanía ambiental a unha cidadanía ecolóxica, transitando dunha visión antropocéntrica a unha sociobiocéntrica que privilexie a vida no seu conxunto (Acosta, 2012), para o cal é necesario descolonizar a cidadanía.

Deste xeito, Leff (2006) dirixe as súas críticas desde a epistemoloxía ambiental ao ecoloxicismo, *“o ambiente non é a ecoloxía, senón a complexidade do mundo: é un saber sobre as formas de apropiación do mundo e da natureza a través das relacións de poder que se inscribiron a través das formas dominantes de coñecemento”*. En efecto, o ambiente é entendido como o campo de relacións entre a natureza e a cultura, abrangue o simbólico e o material, o pensamento, a complexidade do ser, por iso o ambiente –como obxecto– constitúe un campo de saberes en que se deben incluír as estratexias de apropiación do mundo e da natureza e as relacións de poder que se inscribiron nas formas de coñecemento dominante (Leff, 2002, 2006; Dobson, 2005).

Para González Gaudiano (2003), a tradición histórica e sociolóxica –relativa e relacional– permite facer complexa a idea de cidadanía ambiental, pois desenvolveu un enfoque que define a cidadanía a partir do contexto histórico, económico e cultural no que adquire significado, a partir dunha intrincada rede de relacións socioculturais, en que o comportamento ambiental pode ser recoñecido ou deslexitimado polas comunidades.

Como foi mencionado, tamén se atopan diferentes definicións de cidadanía ambiental, pero que non representan en si unha conceptualización completa senón parcial, pois céntranse nun só elemento. Algúns autores resaltan o rol da educación ambiental como esencial para a constitución de cidadanía ambiental (González Gaudiano, 2003; Stiefel, 2002; Meira Cartea, 2001; Andrade, Miranda, s/d.; López Herrerías, 1998; Guimarães, 2006; DXEPBA, 2007);

outros focalízanse na participación social ou nas accións de coidado e de responsabilidade sobre o ambiente, a sustentabilidade e a concienciación. Así, aparece a cidadanía ambiental definida a partir das obrigas ou compromisos que deben ou deberían asumir os suxeitos para a sustentabilidade. Nesta mesma liña atópase Lister (1992), quen agrega á definición de cidadanía ambiental a implicación coa acción ambiental responsable e o compromiso de aprender acerca do ambiente para o suxeito. Estas posturas presupoñen a existencia dun suxeito ou suxeitos que son libres de elixir qué facer ou non para o coidado do ambiente, e está en condicións de adecuar as súas accións aos fins que persegue ou o prescriben.

Cabe sinalar que nalgúns casos non se define que é en si a cidadanía ambiental, senón que se delimita cara a onde debe orientarse, formulando os obxectivos ou finalidade: para a xeración de conciencia pública, para a participación, para a comunicación, para incrementar niveis de coñecemento, para o establecemento dunha cidadanía global ambiental (Programas do Fondo Ambiental Global, PNUMA/GEF). Como se pode apreciar, outras definicións xorden a partir de tomar unha característica da cidadanía ambiental: “o global”, o “planetario”, “o transnacional” (Vega, 2015; Novo, Murga, 2010; Lorenzetti, 2009).

Por outro lado, tamén o concepto de cidadanía ambiental aparece vinculado nalgúns textos aos valores ou principios que promove ou aluden, como: o compromiso e solidariedade interxeracional; o principio precautorio ou criterio de precaución (Declaración de Río de Xaneiro, 1992; Constitución Política de Ecuador, 1998, LXA Arxentina, LXA Uruguai); a responsabilidade no coidado do ambiente; o principio de prevención; a preservación do ambiente; o principio de cooperación internacional (Zafaroni, 2011). Estes principios ou criterios poden constituírse e formar parte da ideoloxía en que se inscriben os movementos sociais que encarnan accións en defensa dos dereitos que ampara a cidadanía ambiental (Santandreu, Gudyna, 1998).

## **1.6 Ferramentas para a construción de cidadanía ambiental**

### **1.6.1 Participación social**

Aquí convén analizar a participación social en materia ambiental, xa que esta adquire características diferenciais a outros tipos de participación. En efecto, coa Lei xeral do ambiente (LXA) institúense ferramentas básicas da construción de cidadanía: a educación ambiental, o acceso á información ambiental e a participación social en materia ambiental (art. 14, 19 e 21 da Lei xeral do ambiente, n.º 25.675).

Neste sentido, as leis en materia ambiental sancionadas no ordenamento xurídico nacional foron en consonancia coa Declaración de Río de 1992: *“o mellor modo de tratar as cuestións ambientais é coa participación de todos os cidadáns, toda persoa deberá ter acceso á información (...) Os Estados deberán fomentar a sensibilización e a participación da poboación, pondo a información á disposición de todos...”* (principio 10).

Fundamentalmente, para lograr o paso da cidadanía electoral ou universal á cidadanía ambiental, cómpre a participación da cidadanía nas problemáticas ambientais, e a súa participación en espazos públicos de discusión está condicionada ao acceso á información ambiental.

Non hai dúbida de que a participación cidadá asegura ou debería asegurar a inclusión social, sendo unha estratexia fundamental para a gobernanza en materia ambiental, pois tende á acción social e esta ao desenvolvemento dos dereitos consagrados.

Neste sentido, a participación social constitúese como unha ferramenta de construción de cidadanía e de control da xestión pública ambiental na medida en que se atopan canles ins-

titucionalizados de participación (mediante audiencias públicas, foros, mesas ou comisións) e asegurando o acceso á información, o que implica levar a cabo accións guiadas por obxectivos que buscan o recoñecemento ou a ampliación da esfera de dereitos en materia ambiental. A participación da cidadanía pode variar tanto cualitativamente como cuantitativamente, pode tender a establecer instancias de diálogo, solicitude de información, na formulación de axenda dos decisores políticos, na xeración de propostas, de implementación, avaliación e control de accións.

Actualmente, urxe ampliar a concepción de cidadanía, no sentido ao que se refire Rabotnikof (1988), é dicir, como prácticas de participación na xestión e administración. Deste xeito, non chega con que os cidadáns teñan dereitos, senón que participen e exerzan os seus dereitos en espazos públicos e poidan incidir nas axendas locais.

Algunhas das razóns máis importantes que se desenvolverán a continuación do para que da participación social nas problemáticas ambientais teñen que ver con participar para definir un modelo de benestar, un modelo de desenvolvemento, e para incidir nos patróns de consumo e de produción sustentable; para organizar relacións de interdependencia detrás da autoxestión e autogoberno dos *bens comúns*; fundamentalmente para definir de xeito construtivo o *bo vivir* (*sumak kawsay*) das comunidades locais; para reafirmar unha sustentabilidade forte, e para delinear unha identidade ambiental como medio para vehiculizar a demanda.

Neste sentido, Ostron (1995, 2011) propuxo incrementar a capacidade da cidadanía mediante o establecemento de mecanismos de autoxestión e autogoberno sobre os recursos de uso común, pois iso permitiría un robusto control democrático, darlles protección e vitalidade aos recursos compartidos e garantir a equidade no acceso e uso. Deste xeito, a autoxestión dos recursos de uso común xera beneficios que en termos individuais non se lograrían. Esta parte da premisa de que non existe ninguén mellor para xestionar sustentablemente un recurso común que os propios implicados mediante o establecemento de relacións de interdependencia. Analizou as formas en que as comunidades se organizan en relación co uso dos bens comúns, as prácticas que desenvolven para preservalos da degradación ambiental e as formas de coidado instituídas comunitariamente a nivel local (Ostron, 1990). A partir de investigacións empíricas, a autora senta a base dos “principios de deseño institucional” para a xestión dos recursos comúns. Cando se cumpren os principios de deseño, asegúrase o beneficio colectivo e lógrase construír institucións robustas; pola contra, os fracasos débense ao non cumprimento dos principios de deseño (Ostron, 2000). Por iso, a participación social debería dirixirse no sentido da viabilidade dos principios de deseño nos sistemas locais. En Arxentina non se atoparon exemplos ou experiencias sistematizadas da aplicación dos principios de deseño a que se refire Ostron (1990, 2000), o que en definitiva afecta á robustez das institucións.

Por outro lado, en segundo termo, aínda que non menos importante, a participación social serviría para a construción participativa do *bo vivir*; este é moito máis que o acceso a bens e transcende a satisfacción de necesidades, implica a adopción dunha visión holística que busca crear as condicións materiais e espirituais de vida (Viteri, 2000). En efecto, o concepto de *bo vivir* comeza a ser utilizado no ámbito académico e transcende o uso por parte da comunidade indíxena; tivo reflexo nalgunhas constitucións nacionais como en Ecuador e no Estado Plurinacional de Bolivia, e é central na cultura indíxena de América latina, en particular na andina (Viteri, 2000).

Deste xeito, Cubillo Guevara e Hidalgo Capitán (2015) propoñen o *bo vivir* como paradigma do benestar denominado transdesenvolvemento. Para estes, o *bo vivir* é “*unha forma de harmonía cun mesmo, coa sociedade, coa natureza*”. Comprende tres elementos: a identidade (harmonía persoal), a equidade (harmonía social) e a sustentabilidade (harmonía integral). Neste sentido, desde o paradigma de transdesenvolvemento sostense que por medio dun proceso de participación cada comunidade pode concretar o significado do seu propio benestar, que este pode variar dunha comunidade a outra, pero debe enmarcarse nos principios de equidade social e sustentabilidade ambiental (Acosta, 2010; Cubillo Guevara & Fidalgo Capitán, 2015).

Así mesmo, a participación social permitiría reafirmar unha sustentabilidade forte, no sentido expresado por Delamata (2013) cando analiza os movementos ambientalistas. Así, a acción colectiva modifica o repertorio ambiental e verifícanse transformacións e plásmanse nas producións lexislativas que actualizan o dereito ao ambiente no plano local como consecuencia desa participación (como exemplo disto, a autora analiza os movementos sociais que lograron incidir en materia lexislativa sobre o uso de solos na actividade mineira).

Finalmente, a participación social vai delineando unha identidade ambiental que permite recortala doutros movementos. Esta identidade visibiliza unha serie de reclamos, de reivindicacións, que exercen presión social e logran expresarse e canalízala con maior ou menor lexitimidade e forza, buscando respostas institucionais ás demandas ambientais<sup>4</sup>. Á participación social opóñenselle estratexias de deslexitimación dos movementos ambientalistas ou criminalización dos reclamos, xunto coa campaña de desinformación da situación ambiental desde o Estado, exixíndolles moitas veces aos grupos ambientalistas a achega de proba de danos ao ambiente, invertendo o principio de carga dinámica da proba que rexe en materia ambiental. Todo isto atopa como contrapartida a desconfianza dos movementos ambientalistas do “saber científico oficial”, do “*establishment* científico”.

Pódese mencionar que as características diferenciais da participación social en materia ambiental están dadas fundamentalmente por: 1) a relación local-global; 2) os formatos de acción colectiva diferentes; 3) a lexitimación e representatividade dos actores (interxeracionais, intraxeracionais).

Polo tanto, pode sinalarse que non recoñece límite xeográfico preciso o dereito a un ambiente san; o acceso e coidado dos bens comúns adquire unha dimensión local-global. Entón os límites xurisdicionais, os aspectos vinculados á idiosincrasia nacional, tómanse difusos e borrosos.

Por iso, movementos ambientalistas e organizacións territoriais teñen configuradas formas específicas de participación social en que exceden as canles instituídas para participar, buscando novas e eficaces formas de colocar o tema ambiental no centro da escena social e como eixe da ecoloxía política. Utilizan a tecnoloxía da información, os medios masivos de comunicación, as redes sociais ou accións non convencionais de intervención (instalacións artísticas; boicots a marcas, empresas ou produtos; representacións na rúa). Algunhas destas son as formas de interconexión frecuentemente utilizadas por grupos activos. A característica mesma da problemática ambiental fai que os movementos ambientalistas tomen unha dimensión global a partir dunha cuestión ambiental local. Iso fai que moitas veces as formas de participación instituídas nun ordenamento xurídico positivo resulten insuficientes para canalizar as demandas e satisfacer as necesidades.

Como desafío, a participación social en materia ambiental formula o tema da lexitimidade e representatividade dos participantes fronte aos bens colectivos, nestes a solidariedade presente e futura é transcendente. As persoas que participan en defensa de dereitos ambientais fano non só en consideración dos actores presentes, senón tendo en consideración o dereito das xeracións futuras a gozar dun ambiente san (solidariedade interxeracional), polo que a participación social adquire características que transcenden as nocións de tempo (interxeracional) e de espazo (local-global).

### **1.6.2 Educación ambiental: diálogo de saberes**

Como foi sinalado anteriormente, a participación social non pode escindir-se da educación ambiental, polo que se torna necesario definir os seus alcances como campo de acción e establecer as súas características constitutivas e diferenciais. Polo tanto, comprende aspectos vinculados á produción de información ambiental axeitada e oportuna, o acceso a esta, a difusión, a incorporación de contidos ambientais en instancias educativas formais ou informais; a adecuación deses contidos a diferentes contextos étnicos, culturais e sociais; a formación de equipos interdisciplinarios especializados en materia ambiental, a formación permanente dos educandos e educadores para a toma de decisións baseadas na evidencia, e está orientada cara á comprensión das interrelacións que se establecen entre os aspectos: económicos, sociais, políticos, ecolóxicos e éticos da sustentabilidade.

Neste sentido, a educación ambiental é un campo de acción, teórico e metodolóxico, que debe ser construído mediante a achega de distintas disciplinas e miradas. Nesa construción do campo específico vaise delineando unha determinada cidadanía en que o acceso á información ambiental é elemento esencial e constitutivo.

En diferentes instrumentos internacionais e en congresos internacionais sobre educación ambiental poden atoparse as directrices elementais, os principios, os obxectivos, a saber: 1) debe ser un proceso continuo, 2) debe considerar o ambiente na súa totalidade, 3) debe ser interdisciplinaria, 4) debe basearse no global sen perder o punto de vista rexional, 5) debe basearse nas condicións actuais e considerar as futuras, 6) o crecemento debe ser analizado desde o punto de vista ambiental, 7) debe promover a cooperación en diferentes niveis (nacional, provincial, internacional), e 8) debe considerar a complexidade dos problemas ambientais (Carta de Belgrado; Axenda 21, capítulo 36).

Por iso, a educación ambiental é considerada unha estratexia apropiada para a prevención dos danos ambientais, pois permite mitigar os efectos nocivos na saúde das comunidades. O ensino habilita a participación na toma de decisións. Á súa vez, a ciencia debe contribuír en materia de educación ambiental achegando os coñecementos técnicos necesarios á cidadanía e aos decisores políticos. Neste sentido, é necesario democratizar o coñecemento e a forma de produci-lo de maneira que estes sexan accesibles.

Así, a cidadanía ambiental implica tamén asumir unha postura ética e política, desde a investigación e a produción de coñecementos.

O eido da educación ambiental debería proporcionar os instrumentos, coñecementos e mecanismos que permitisen modificar estilos de vidas, actitudes e condutas nas persoas e comunidades de modo que impactasen no seu benestar e na súa calidade de vida; deste xeito, permitiría promover o desenvolvemento intercultural, inclusivo, e o desenvolvemento sustentable. Así mesmo, xeraría réximes de gobernanza sobre os chamados “bens comúns” promovendo a solidariedade interxeracional.

Neste sentido, a educación ambiental reviste unha importancia crítica para promover o desenvolvemento sustentable e aumentar a capacidade das poboacións para abordar cuestións ambientais (Axenda 21, cap. 36).

Os desafíos da educación ambiental vincúlanse coa incorporación de estratexias transversais e intersectoriais que tomen o campo da educación ambiental e permitan superar a fragmentación do coñecemento e a fragmentación de accións e a superposición ou carencia de actores sociais claves. Para iso, cómpre xerar reformas nos procesos e sistemas educativos (formais e non formais), contar con lexislación en materia educativa ambiental; a incorporación dos contidos e procesos pedagóxicos ambientais dentro do ámbito dos organismos públicos e empresas privadas; a formación dunha masa crítica de profesionais que sexan educadores ambientais; a incorporación como materias específicas nos currículos de grao. Cabe sinalar que, malia que se incrementou o número de carreiras especializadas en materia ambiental, aínda non se incorporou como contidos a outras carreiras (como as vinculadas ao campo da saúde, o dereito e a administración). Aínda queda pendente xerar a estratexia axeitada para que a educación ambiental chegue a espazos non formais, e para que lexitime os saberes propios das comunidades locais.

Seguindo a Leff (2006), é preciso establecer un diálogo de saberes entre os saberes técnicos, científicos e populares. Aquí radica o principal desafío para a educación ambiental.

## 2 A XEITO DE SÍNTESE

Analizáronse diferentes concepcións de cidadanía que se incorporaron e recoñeceron no ordenamento xurídico arxentino e como estas concepcións se vinculan cos dereitos que consagran e analizouse o rol que lle cabe ao Estado fronte a estes.

A cidadanía foi presentada no seu aspecto dinámico, que se define segundo diferentes procesos sociais, políticos e económicos, sendo unha categoría que se constrúe e deconstrúe permanentemente.

Cómpre avanzar detrás da construción da cidadanía ambiental e colocar os suxeitos como protagonistas da súa historia, que non necesitan só elixir representantes (cidadanía electoral), senón espazos de participación nas decisións que afectan á súa vida, ao seu ambiente e á súa saúde.

Claramente, asistimos a un momento en que a cidadanía universal non lles asegura a todos os individuos unha parte na repartición do poder. Por iso, é necesario pasar dunha cidadanía universal a unha cidadanía social, e desta a unha cidadanía ambiental, indisolublemente vinculada coa participación social, a educación ambiental e a xustiza ambiental.

Neste contexto, é preciso tamén concibir a cidadanía desde unha atención integral, humanitaria, onde teña habilitadas as instancias de participación social na xestión e sustentabilidade do ambiente, pero sen delegación exclusiva destas instancias nas persoas, familias ou grupos con desigual poder de acción.

Neste sentido, a cidadanía ecolóxica ou ambiental aparece como unha instancia de superación doutras concepcións de cidadanías por canto interpela as persoas e o Estado a asumir un cambio substancial. Para as primeiras preséntase como unha forma de participación e para o segundo implica a adopción do ambiental como política de estado; polo tanto, un facer detrás do "*coidado da casa común*".

Finalmente, algunhas problemáticas requiren ser abordadas de xeito prioritario co fin de evitar situacións de inxustiza, segregación, sufrimento e iniquidades ambientais. Para iso cómpre asumir estas como políticas públicas. Deste xeito, propúxose considerar a cidadanía ambiental como centro e eixe da ecoloxía política e da política ambiental, sendo iso un imperativo ético, estético e político da sustentabilidade no marco dos dereitos humanos.

### 3 BIBLIOGRAFÍA

- Acosta, A. (2010). *El buen (con)vivir, una por (re)construir*. En Guillén, A. (ed.). Retos del Buen Vivir. Cuenca: PYDLOS, 21-52.
- Acosta, A. (2012). *Buen Vivir Sumak Kawsay. Una oportunidad para imaginar nuevos mundos*. Quito: Abya Yala.
- Andrade, G. M., Miranda, J. C. (s/d). "El concepto de cidadanía en educación. Análisis semiótico de las representaciones sociales del concepto de cidadanía en profesores mapuches y ciudadanos de educación general básica en Chile". Chile. Recuperado o 10 de enero de 2017. Disponible en: <http://www.unesco.cl/pdf/publicac/ciudadania.pdf>.
- Balibar E. (2013). *Ciudadanía*. Bos Aires. Adriana Hidalgo Editora.
- Bernstein, E. (1982). *Las premisas del socialismo y las tareas de la socialdemocracia. Problemas del socialismo, el revisionismo en la socialdemocracia*. México, Siglo XXI.
- Berros, M. (2012). "Relatos sobre el río, el derecho de la cuenca Matanza - Riachuelo". *Revista de Derecho Ambiental de la Universidad de Palermo* (1): 111-163 Año I.
- Boó, D. & Villar, A. (1999). *El derecho humano al medio ambiente*. S/I, Editorial Némesis, Argentina.
- Cafferatta, N (2007). "El tiempo de las cortes verdes", en: *La Ley. Revista Jurídica Argentina*, Bos Aires, La Ley, Vol. 2007-B, pp. 423-28
- Casanova, Roitman M. (eds). *La democracia en perspectiva latinoamericana: Actualidad y perspectivas*. Madrid, editorial Complutense.
- Caride y Meira (2001). *Educación ambiental y desarrollo humano*, Ariel Educación Barcelona - España 1ª Edición.
- Castel, R. (2010). *El ascenso de las incertidumbres. Trabajo, protecciones, estatuto del individuo*. Argentina: Fondo de Cultura Económica.
- Corte Suprema de Justicia de la Nación, CSJN: Causa V.625.XLII "Verga, Ángela y otros c/ Estado Nacional y otros s/ medida cautelar"
- Corte Suprema de Justicia de la Nación, CSJN: M. 1569, XL. 2008 "Mendoza Beatriz Silvia y otros c/Estado Nacional y otros s/daños y perjuicios (daños derivados de la contaminación ambiental del Río Matanza-Riachuelo).
- Cubillo Guevara A. & Hidalgo Capitán, A. (2015). "El buen vivir como alternativa al desarrollo. Perspectiva Socioeconómica". Xullo - decembro de 2015, n.º 2 (5 - 27).
- Cuerpo Colegiado (Reglamento de Funcionamiento n.º 100/2008).
- Delamata, G. (2013). "Actualizando el derecho al ambiente. Movilización social, activismo legal y derecho constitucional al ambiente de "sustentabilidad fuerte" en el sector extractivista megaminero". *Entramados y Perspectivas. Revista de la carrera de sociología*. Vol. 3, n.º 3.
- DGEPBA (2007). "La educación ambiental y la construcción de cidadanía: un escenario para la articulación de saberes y acciones". En Diseño curricular para ES: Construcción de cidadanía 1 a 3.º Año, La Plata, p. 59-67.
- Diario de Sesiones de la Convención Nacional Constituyente, 20 de xullo de 1994, p. 1606.
- Dobson, A. (2005). *Ciudadanía ecológica*. Isegoría [Versión electrónica], Isegoría.revistas.csic.es
- Fleury S. (2007). *Salud y democracia en Brasil. Valor Público y Capital institucional en el Sistema único de Salud*. Salud Colectiva. 3(2): 147-157.
- Fleury S. (1997). *Ciudadanía invertida. Estados sin ciudadano*. Bos Aires. Lugar editorial. Disponible en: [http://www.nuso.org/upload/articulos/3219\\_1.pdf](http://www.nuso.org/upload/articulos/3219_1.pdf)
- Foucault, M. (1992). "Los intelectuales y el poder". Entrevista a Michel Foucault por Gilles Deleuze. *Microfísica del poder*. M. Foucault. Edit. La Epiqueta. Madrid. (p. 77 - 86).
- González Gaudio, E. (1999). "Otra lectura a la historia de la Educación Ambiental en América Latina y el Caribe". *Tópicos en Educación Ambiental*, 1, 9-26.
- Gómez Sánchez I. (2000). "La política social en la agenda latinoamericana: algunas perspectiva para América latina". *Espacio Abierto*, vol. 9, n.º 3. Maracaibo.

- Gordillo, A; Flax, G.; Loianno, A; González Campaña, G. (2007). *Derechos Humanos*, 6ª Ed., Fundación de Derecho Administrativo, Bos Aires.
- Guimarães, R. (2006). *La ética de la sustentabilidad y la formulación de políticas de desarrollo*. Buenos Aires, CLACSO, 2002, en el sitio de Internet de la DGCyE, "La educación Ambiental para el Desarrollo Sustentable", DGEA, outubro 2006 [http://abc.gov.ar/lainstitucion/organismos/planeamiento/direcciongestionambiental/documentos/agenda\\_21.pdf](http://abc.gov.ar/lainstitucion/organismos/planeamiento/direcciongestionambiental/documentos/agenda_21.pdf)
- Heather, D. (1990). *Citizenship*, London: Longman.
- Karam Quiñones, C. (2010). "Teoría del derecho ambiental". *Boletín mexicano de derecho comparado*, 43(129), 1443-1450. Recuperado o 10 de diciembre de 2016, de [http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci\\_arttext&pid=S0041-86332010000300014&lng=es&tlng=es](http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0041-86332010000300014&lng=es&tlng=es).
- Laudato si'* (2015). Carta encíclica sobre el cuidado de la casa común, Paulinas, Bos Aires.
- Leff, E. (2002). *Saber Ambiental. Sustentabilidad, racionalidad, complejidad, poder*. Buenos Aires: Siglo XXI editores.
- Leff, E. (2006). *Aventuras de la epistemología ambiental: de la articulación de ciencias al diálogo de saberes*. México: Siglo XXI editores.
- Levin, S. (2010). *Derecho al revés. ¿Salud sexual y salud reproductiva sin libertad?* Bos Aires: Espacio.
- Lister, A. (1992). *A Primer of Environmental Citizenship*. Quebec, Canada: Hull.
- Loperena Rotta, D. (2003). *Desarrollo sostenible y globalización*, Navarra, Thompson Aranzadi.
- López Herrerías J. A. (1998). "Educación ambiental y educación para el desarrollo: ser ciudadano en el inicio del tercer Milenio. En educación ambiental, desarrollo y cambio social". *Revista Interuniversitaria*. Universidad de Murcia. España. pp. 51
- Lorenzetti, R (2009). *Salud Mental y derechos humanos: vigencia de los estándares internacionales*. Compilada por Hugo Cohen. 1ra. Ed. Buenos Aires: Organización Panamericana de la Salud, OPS. 2009.
- Lorenzetti, R (2008). *Teoría del derecho Ambiental*. México: Editorial Porrúa.
- Marco Stiefel, B. (2002). *Educación para la ciudadanía. Un enfoque basado en el desarrollo de competencias transversales*. Madrid, España: Narcea.
- Martínez, A. J. (2001). "Globalización y conflictos económicos-ecológicos. Justicias ambiental, sustentabilidad y valoración". En *Ecología Política*, (21) *Cuadernos de Debate Internacional*, Barcelona: Icaria Editorial, [versión electrónica], disponible na pàgina web: <http://www.ecologiapolitica.info/ep/21.pdf>
- Merlinsky, G. (2013). *Política, derecho y justicia ambiental. El conflicto del Riachuelo*. Fondo de cultura económica, Bos Aires, Arxentina.
- Meira Cartea, P. A. (2001). "La educación ambiental en el escenario de la globalización". En Reunión Internacional de Expertos en Educación ambiental. Actas. Nuevas propuestas para la acción. Xunta de Galicia-UNESCO. Santiago de Compostela, España. 776 pp.
- Mouffe, Ch. (1999). *El retorno de lo político. Comunidad, ciudadanía, pluralismo, democracia radical*. Bos Aires: Editorial Paidós.
- Novo M & Murga M. (2010). "Educación ambiental y ciudadanía planetaria". *Revista Eureka sobre Enseñanza y Divulgación de las Ciencias*, 2010/extra) 179-186. [Versión electrónica], [srvrocin.uca.es](http://srvrocin.uca.es)
- O'Donnell, G. (2001). *La irrenunciabilidad del Estado de derecho, en Instituciones y Desarrollo 8/9*, Instituto Internacional de Gobernabilidad, Barcelona, maio de 2001. O'Donnell, G.: *Notes on the State of Democracy in Latin America*, UNDP, 2002.
- Organización Panamericana de la Salud, OPS (2005). Disponible en: <http://publicaciones.ops.org.ar/publicaciones/saludAmbiental/RM/cdsMCS/05/Portfolio/4%20Salud%20ambiental.pdf>
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* Ostrom, Elinor, Cambridge University Press, 1990.
- Ostrom, E (2000). *Región y sociedad*, vol. XIV, n.º 24.2002, Colegio de Sonora.
- Ostron, E. (2000). *El gobierno de los comunes. La evolución de las instituciones de acción colectiva*. México, UNAM, CRIM, FCE, pp. 395.
- Ostrom, E. (2011). *El gobierno de los bienes comunes. La evolución de las Instituciones de acción colectiva*. 2da. ed. México, UNAM-CRIM-FCE. Traducción: Leticia Merino Pérez. Título original: *Governing the commons. The evolution of institutions for collective action*. 1990. Cambridge University Press.
- Rabotnikof, N. (1988). "Lo público y sus problemas: nota para una reconsideración". En *Revista Internacional de Filosofía Política*, n.º 2, Madrid: UNED-UNAM.



- Rancière, J. (1996). *La Mesentente: politique et philosophie*, París, Editions Galilée, 1995; trad. cast.: *El desacuerdo: política y filosofía*, Bos Aires, Nueva Visión.
- Rancière, J. (2010). En los bordes de lo político, Trad. Alejandro Madrid, 2da. Edición, La Cebra, Bos Aires.
- Rodríguez Cruz, I. (2014). "La ciudadanía ecológica en ABYA-YALA/AMÉRICA LATINA. *Revista Amauta*, Universidad del Atlántico, Barranquilla (Col.) • ISSN 1794-5658, N.º 15, xan-xuñ. 2015, 87-103.
- Santandreu, A. & Gudyna E. (1998). *Ciudadanía en movimiento: participación y conflictos ambientales*, Centro Latino Americano de Ecología Social CLAES, FESUR. Uruguay: Ediciones Trilce.
- Seoane H & Echegoyemberry M. (2017). "Construcción de ciudadanía", *Revista Iter Criminis*, Inacipe, xaneiro 2017, México DF (en prensa)
- Stutzin, G. (1985). "Un imperativo ecológico: reconocer los derechos de la naturaleza". *Ambiente y Desarrollo*, 1(1): 97-114.
- Tréllez Solís, E. (2006). "Algunos elementos del proceso de construcción de la educación ambiental en América Latina". *OEI, Revista Iberoamericana de Educación*, n.º 41, maio-agosto.
- Unesco, PNUMA, Carta de Belgrado (1975), Marco General para la educación Ambiental.
- Vega, R. P. (2015). *Ciudadanía Global. Un recorte analítico para el estudio de la sociedad civil transnacional*. Espiral. Estudios sobre el Estado y Sociedad. [Versión electrónica], [revistascientificas.udg.mx](http://revistascientificas.udg.mx)
- Viteri, C. (2000). *Visión indígena del desarrollo en la Amazonía*. 3, 2002. Ecuador: Polis.
- Villey, M. (1981). *Compendio de filosofía del derecho*. Pamplona, España: Eunsa.
- Zaffaroni, E. (2011). "La Pachamama y el humano". En A. Acosta & E. Martínez (comps.), *La naturaleza con derechos. De la filosofía a la política*. Quito: Abya Yala.
- Zarini, H. (1996). *Constitución Nacional Argentina, comentada y concordada. Texto según reforma de 1994*. Astrea, Bos Aires.
- Zemelman, H. (1992). *La democracia limitada y los excesos teóricos*, en Pablo González Casanovas. CLACSO.

### Lexislación citada

- Lei 25.675, de política ambiental nacional. Sancionada o 6/11/2002. BO do 28/11/02. Disponible en: <http://infoleg.mecon.gov.ar/infolegInternet/anexos/75000-79999/79980/norma.htm>.
- Lei 25.831, de libre acceso á información pública, BO do 06/01/04.
- Lei 25688, que establece o réxime de xestión ambiental das augas. Disponible en: <http://www.ambiente.gov.ar/?aplicacion=normativa&IdNorma=91&IdSeccion=0>.
- Lei 25612, de xestión integral de residuos industriais e de actividades de servizos. Disponible en: <http://www.ambiente.gov.ar/?aplicacion=normativa&IdNorma=89&IdSeccion=0>.
- Lei 26190, declaración de interese nacional da xeración de enerxía eléctrica a partir do uso de fontes de enerxía renovables. Disponible en: <http://www.ambiente.gov.ar/?aplicacion=normativa&IdNorma=989&IdSeccion=0>
- Corpo Colexiado (Reglamento de Funcionamento n.º 100/2008).
- Constitución da República Arxentina. Disponible en: <http://www.senado.gov.ar/web/interes/constitucion/cuerpo1.php>.

### Congresos sobre Educación Ambiental

- I Congreso Iberoamericano, Guadalajara, México (1992); "Una estrategia hacia el porvenir";
- II Congreso Iberoamericano (1997). Guadalajara, "Tras las huellas de Tbilisi";
- III Congreso Iberoamericano (2000). Caracas, Venezuela, co lema "III Milenio: pueblos y caminos hacia el desarrollo sostenible";
- IV Congreso Iberoamericano en Cuba. Educación Ambiental;
- V Congreso Iberoamericano de Educación Ambiental, Joinville, Brasil "la contribución de la educación ambiental a la sostenibilidad planetaria".

### NOTAS

- 1 Nota: O que motivou que Olympe de Gouges proclame a Declaración dos dereitos da muller e a cidadá (1791) plasmando e intentando visibilizar con iso a exclusión da que eran parte as mulleres.

- 2 Nota: Os dereitos de segunda xeración foron incorporados por primeira vez na Constitución de 1949, deixada sen efecto pola autodenominada "Revolución Liberadora", que tivo que incorporar os dereitos conquistados polos traballadores.
- 3 Organismos de Dereitos Humanos, o Defensor del Pueblo de la Nación (DPN), Fundación Ambiente y Recursos Naturales (FARN), Asociación de Vecinos de La Boca, Centro de Estudios Legales y Sociales (CELS), Asociación Ciudadana por los Derechos Humanos (ACDH) e Fundación Greenpeace Argentina, Vecinos de Lomas de Zamora.
- 4 Algúns grupos que lograron unha identidade ambiental na CMR: Autoconvocados de Parex Klaukol de Virrey del Pino La Matanza; Mesa de Campo Unamuno, Villa Fiorito, Lomas de Zamora, Vecinos del Camino de Sirga de la 21.24 Caba; os Guardianes del Riachuelo en Lanus, Mesa de Relocalizados en Villa Inflamable Avellaneda, Os relocalizados de Barrio Mugica Caba).